

L'Empordanet

h a v a n e r e s

VOL DE GAVINA (APROXIMACIÓ A L'HAVANERA)

Autor: Càstor Pérez Diz

Resum en forma d'article de conferència il·lustrada, dictada:

En català, a Olesa de Montserrat (1998), Perpinyà (1999) o Ripollet (2000)

En francès, a Port-au-Prince (Haití - Juliol/99)

En castellà, a La Habana (Cuba - Novembre/99)

INTRODUCCIÓ

El mestissatge cultural caribey. Totes les cultures de l'entorn caribeny – porta d'entrada al continent americà dels devastadors interessos colonialistes d'Europa a partir del segle setze -, manifesten com a element comú el seu caràcter mestís. Aquest mestissatge presenta tres influències bàsiques: la colonial, aportació europea a aquestes cultures; la africana, regal fonamental de l'esclavatge; i només en els casos a on ha pogut sobreviure a la massacre colonialista, l'indígena.

La aportació africana és essencial. Dins el camp musical, el ritme és l'element clau.

En el cas de la música cubana, bressol de l'havanera, la influència colonial té un caràcter marcadament hispà, especialment per la utilització de l'idioma ; també cal remarcar la seva aportació de gèneres musicals a l'illa, al costat d'elements francesos i anglesos. La influència de la cultura indígena és inexistent, aniquilada per la màquina colonial hispana.

L'esclavatge substitueix la mà d'obra indígena i aporta a la cultura cubana l'element africà, que li atorgarà, amb el pas del temps, un caràcter fonamental : L'afrocubanisme. La influència africana no es manifesta de forma immediata. Treballa soterradament i, poc a poc, és absorbida per la cultura criolla. Considerant que els músics cubans del segle dinou eren principalment criolls o fills de negros libertos, és fàcil entendre que aquella forma d'executar les melodies arribades de la metròpoli tinguessin un substrat marcadament africà.

ORÍGENS I ENTORN CULTURAL

La transculturació. De la mateixa manera que el panteó africà s'adaptava al simbolisme religiós imposat pel colonialisme (ens referim al sincretisme), els gèneres musicals foràns passaven per un procés espontani de transmutació, de transformació. De transculturació, si utilitzem la terminologia que fa servir l'eminent estudiós cubà Fernando Ortiz. I la transculturació també va ser un dels elements protagonistes del procés de gestació de l'havanera.

L'any 1793, la Convención Nacional Francesa acorda l'abolició de l'esclavatge a les seves colònies, però la resolució arriba tard per a frenar la revolta de Santo Domingo, i els colons fugen aterrits. Santiago de Cuba és un dels seus punts de destinació. Una vegada establerts, inicien una considerable activitat social, organitzen balls de saló i introdueixen un gènere marcadament afrancesat : la contradansa, que aconsegueix una ràpida difusió i acceptació.

Podem considerar la contradansa europea – peça instrumental per a ball de saló, de colla – una aportació musical de la influència colonial a la cultura cubana, i, a més, l'antecedent de l'havanera.

La contradansa cubana. La manera de fer, d'interpretar dels músics cubans es posa en marxa, i aquelles peces que reclama la classe alta a les seves luxoses festes com a ball de moda, es transformen en ball de parella quan les recreen amb total llibertat, en el temps de lleure o a les festes populars, como los bailes de cuna. D'aquesta manera neix un nou gènere: la contradansa cubana, que serà cultivada pels compositors criolls del segle dinou, i que Alejo Carpentier va considerar “el primer género musical de la isla capaz de soportar triunfalmente la prueba de la exportación”. Anomenada també contradansa criolla.

La capacitat creativa del cubà és inqüestionable, i els resultats són prou eloqüents: D'aquest gènere, i a ritme de 6/8, apareixen d'altres com la clave, la criolla o la guajira. A ritme de 2/4, neixen gèneres com la danza, el danzón y l'havanera.

És just i obligat fer esment del compositor cubà Manuel Saumell (1817-1870), autor de nombroses contradanses cubanes, que ja inclouen la cèl·lula base dels gèneres que acabem d'anomenar. Per exemple, "Los ojos de Pepa" o "La Niña Bonita"

L'HAVANERA CUBANA

Primer document. Podem situar el naixement de l'havanera dins la primera meitat del segle dinou. En el decurs d'una conversa mantinguda fa uns anys, la musicòloga cubana María Teresa Linares jugava amb la possibilitat de que l'havanera, juntament amb la guaracha, s'utilitzes en aquella època com a suport musical a les obres de l'incipient teatre nacionalista cubà : la guaracha com a gènere picantó i lleuger, i l'havanera com a element tendre i melangiós. Però el primer document localitzat fins al dia d'avui referent a aquest gènere, fruit de la investigació de la historiadora cubana Zoila Lapique, és del 13 de novembre de 1842, data en que el diari La prensa publica l'havanera “El amor en el baile”, melodia que inclou la figuració rítmica que defineix a aquest gènere, anomenada també cèl·lula tango; és a dir : corxera amb punt, semicorxera i dues corxeres.

Els invitem a fer un petit recorregut pels diferents estils d'havaneres d'origen cubà que apareixen en el decurs de la segona meitat del segle dinou i la primera del vint.

Havaneres anònimes del segle dinou. Podem iniciar així aquest vol de gavina. La senzillesa d'aquestes havaneres és evident : melodia fàcil de recordar amb text planer i directe. Podem parlar fins i tot d'alguns exemples atípics : melodies amb un text en la veu d'una dona: "Yo soy guajira"

Tot i que l'havanera primerenca acostuma a utilitzar una temàtica d'ambient camperol, com és el cas de l'exemple que acabem d'escoltar, considero que és un gènere eminentment urbà. Aquest extrem queda reflectit als texts, com ho demostra alguna havanera anònima del segle dinou: "La Carolina".

Dins la trova tradicional. Passem a un nou estil, que dona continuïtat a l'anterior. Ens arriba de la mà dels autors de la Vieja trova tradicional cubana, i ens situa a la primera meitat del segle vint. Podem fer esment d'una peça molt popular a la península, i de la que desconeixiem que fos cubana. L'autor és José Suárez Garabito, i María Teresa Vera, acompanyada per Hierrezuelo, va fer una versió molt peculiar: "El Soldado".

És d'admirar la calidesa interpretativa de María Teresa Vera. També és just remarcar la capacitat creativa d'aquesta trobadora cubana, autora entre d'altres d'una bellíssima melodia molt popular a Cuba. Tot i que la majoria dels intèrprets la canten a ritme de bolero, la seva autora la va compondre i interpretar a ritme d'havanera. Parlem de "Veinte años".

Cal fer esment dins d'aquest estil del compositor cubà Miguel Matamoros. La seva obra també respon als elements que caracteritzen aquest gènere, que tornem a remarcar : melodia fàcil de recordar, a sobre d'un text planer i directe. Factors imprescindibles per a superar el garbell de la memòria, i fer així efectiva la transmissió oral.

La proposta lírica dels autors clàssics cubans és el darrer estil que detallarem en aquest recorregut. La popularitat aconseguida per l'havanera als carrers de l'Havana de la mà dels trobadors, fa que els autors consagrats utilitzin aquest gènere a les seves noves creacions, i ho facin arribar a un públic més selecte, amb una proposta més elaborada. Aquest procés es repetirà també a Europa.

Hem de fer esment de l'havanera « TU », considerada a Cuba com un segón himne. El seu autor, Eduardo Sanchez de Fuentes, fa servir aquest gènere per a altres creacions, com és el cas de l'havanera "Mírame así".

LES PRIMERES HAVANERES A LA PENÍNSULA

Vies de transmissió. El temps ens obliga a no estendre's més amb l'havanera cubana, i travessar l'Atlàntic. Proves documentals acrediten que aquesta dansa cubana cantada ja era popular a Madrid a l'any 1848. La major part dels investigadors estan d'acord en considerar tres vies bàsiques de transmissió: els mariners, els indians i els soldats.

L'evolució de l'havanera a la península és molt variada, i demostra la seva capacitat d'adaptació a les característiques autòctones de cada indret. Però voldríem remarcar dues variants primordials dins d'esta evolució.

Les danses americanes corejades. D'una banda, i concretament a la zona de Catalunya, les trobem dins el repertori de les Agrupacions Corals Obreres, promogudes pel moviment musical dels Cors de Clavé.

Aquestes agrupacions de veus greus podem considerar-les com a una manifestació social de la Revolució Industrial. Incloses dins el seu repertori apareixen les Danses Americanes Corejades, un clar element evolutiu de les havaneres. Hem trobat diversos exemples dins el Fons Musical de la Coral La Taponera, de Palafrugell, agrupació relacionada amb el món del suro, fonament per a la revolució industrial al litoral català. Inclou, com a exemple, una dansa americana de Climent Cuspina: "La Cimarrona"

Sebastián Iradier. D'altra banda, és obligat parlar d'un personatge clau per la difusió d'aquest gènere per tota Europa: Sebastián Iradier, autor de La Paloma, l'havanera més coneguda a nivell internacional. Les seves creacions van afavorir la popularitat d'aquest gènere en la península, fins arribar a convertir-se en un ingredient habitual de la Sarsuela, vehicle de difusió cap a ultramar. A més a més, les creacions d'Iradier varen interessar a compositors europeus, que varen arribar a utilitzar aquest gènere com a un aire español: És curios, però és així. El millor exemple és la coneguda Carmen, de Bizet, recreació d'una havanera de Sebastián Iradier, que porta per nom "El Arreglito".

L'HAVANERA A CATALUNYA

El cant de taverna. Ara em permetran ser un pel localista, i em deixaràn parlar de Calella de Palafrugell, una petita vila costanera que suposo coneguda per tothom interessat per aquesta manifestació musical. No em feu dir quins deus varen afavorir aquest petit indret per a convertir-lo en el núcli a on l'havanera ha aconseguit convocar un cop a l'any a tots aquells que aprecien i estimen aquest gènere musical que ha passat a formar part de la nostra Cultura Popular, i que reb dutant tot l'any als visitants que s'acosten per a gaudir d'aquestes melodies dins l'ambient acollidor de les tavernes.

Ens centrarem a la part nord del litoral català, on les havaneres varen arribar cap a finals del segle dinou, i varen trobar dins l'ambient mariner l'entorn adient per a desenvolupar-se: a les tavernes, vora la mar, on els pescadors cercaven eixopluc els dies de temporal, quan no podien sortir a feinejar.

És de suposar que sempre s'ha cantat a les tavernes. Les havaneres vingueren de fora, i els mariners les varen fer seves, incorporant-les al cant de taverna, on hi había lloc per a tot tipus de gèneres: valsets, polques, masurques, rigodons, sardanetes, i, cap a finals del dinou, les havaneres.

A Catalunya, aquests cants es plantejaven com a cants de colla. L'agrupació típica era el Terceto : tenor, baríton i baix. Els cantaires no acostumaven a fer servir acompanyament instrumental ; marcaven el ritme a sobre la taula amb el puny tencat. De vegades, es deixaven acompanyar per una guitarra, sempre que l'instrumentista tingués prou habilitat per adaptar-se al ritme que marquessin els intèrprets, i la necessària agilitat mental per a esbrinar el tò de la melodia abans no acabés la peça.

La primera generació de cantaires. Si ens situem a la Calella de la primera meitat del segle vint, podem parlar de la primera generació de cantaires calellencs, dins d'un ambient mariner com a entorn social, la taverna com a l'espai d'acollida, i l'havanera com a cant de sobretaula. I una proposta absolutament espartana : tres veus greus sense cap mena de cobertura instrumental. L'havanera es va transformar en un gènere més dins la globalitat del cant de taverna, dins un ventall de melodies populars, com son els valsets mariners. Tot i que l'idioma matern era el català, i que les dificultats per a expressar-se en castellà eren considerables, la utilització d'ambdós idiomes

indistintament era habitual.

Els treballs de camp ens han ajudat a recuperar melodies que s'haguesin perdut, juntament amb les primeres havaneres que es varen compondre en la nostra llengua. Un exemple ens el va fer arribar un informant d'Olot. Els seus habitants tampoc es varen lliurar de la guerra de Cuba. El títol "El soldat de Cuba"

El fenomen turístic. La transició traumàtica

Cap a la meitat del segle vint, els efectes del fenomen turístic al litoral català varen ser econòmicament molt positius, però desastrosos quant a la música tradicional. L'home de mar es va dedicar a activitats més lucratives, i no va disposar de temps lliure per a les trobades amb els seus companys a la taverna.

L'havanera, després de dues dècades de desaparició progressiva, es va veure obligada a traslladar-se des de el seu entorn habitual de la taverna a un nou espai : els escenaris. Un canvi brusca, però necessari.

Havien rebut una herència cultural que calia conservar, i s'iniciava així una evolució difícil de predir, amb la responsabilitat afegida de ser fidels al bagatge cultural musical rebut de la primera generació de cantaires.

Podem considerar aquest canvi d'entorn com a una transició traumàtica, però també com a un fet inevitable per a la supervivència de l'havanera a Catalunya. Una segona generació s'encarregarà de pujar als escenaris, mirant de mantenir l'espontaneïtat de l'ambient tavernari, però amb una proposta musical més elaborada.

La segona generació. Aquesta segona generació de cantaires, tot i que actuaven a l'escenari, miraven de mantenir i gaudir de l'ambient distès de les tertúlies musicals al voltant d'una taula. Trobades que es van transformar en l'indret més adient per a que els compositors donessin a conèixer les seves noves creacions i poguessin apreciar la reacció i l'opinió dels concertants.

La creació d'havaneres en català és un fet cultural transcendent que encara no s'ha evaluat en la seva justa mida. Esperem que el pas del temps ens doni prou perspectiva per a valorar amb cura el paper de l'havanera dins la música tradicional catalana. És molt evident l'acceptació popular d'aquest gènere a Catalunya, i el millor exemple és la Cantada d'Havaneres de Calella de Palafrugell, que aglutina a quaranta mil persones al voltant d'aquesta manifestació musical.

L'HAVANERA A LA RESTA DE LA PENÍNSULA

A tota la península, l'havanera ha demostrat una sorprenent capacitat d'adaptació a l'idiosincràsia dels diferents indrets a on ha estat acollida. A més d'haver arrelat en les zones del litoral, també ha sapigut amotllar-se a les zones de l'interior, cubrint diverses funcions : com a cant de sobretaula, de ronda, de bressol, de treball...

Els invitem a un joc imaginatiu : seguirem el vol d'una gavina, i iniciarem un ràpid recorregut pels diferents indrets on l'havanera ha trovat eixopluc, i s'ha adaptat a les peculiaritats autòctones.

Llevant: Torreveja

La zona de LLEVANT reb l'havanera dins l'entorn social dels treballadors de les salines, amb relació directa amb ultramar per a l'exportació de la sal.

Aquesta zona germana del litoral mediterrà ens ofereix una proposta coral de veus greus, amb

acompanyament d'orquestra de pols i púa.

La creació del Festival de Habaneras de Torrevieja ha conseguit una extraordinària repercussió internacional. És digne d'admirar l'immens treball de divulgació que efectua aquesta vila salinera. Podem escoltar ara un exemple d'aquesta proposta autòctona de la mà Cal fer esment de Ricardo Lafuente, director dels Coros y Orquesta Salinas de Torrevieja, i autor de la coneguda havanera Torrevieja.

El cantàbric: "otxotes" i "bilbainadas"

Fem ara un salt cap al litoral CANTÀBRIC. Zona de profunda tradició marinera, ha sigut a més un punt clau per al comerç amb ultramar, i s'ha fet servir per bona part del sector septentrional de la península com a punt de sortida.

A més de l'habitual plantejament coral de veus mixtes, el Cantàbrico ens regala una proposta peculiar: L'ochote, estructura vocal de quatre veus doblades, d'una força admirable. El trovem tant a la zona d'Asturies com al País Basc.

El litoral cantàbric encara ens ofereix una altra proposta autòctona del País Basc, amb un acompanyament instrumental similar al que fan servir actualment bona part dels intèrprets catalans : guitarra, baix, i acordió. Ens referim a les bilbainadas.

Andalusía: dins el "cante jonso", dins el "tango de carnaval"

Seguint el vol de la gavina, arriben a la zona més meridional de la península. ANDALUSÍA ens ofereix propostes molt variades, probablement per que va ser el destinatari primordial dels cantos de ida y vuelta.

El cante jondo també va acceptar el nou gènere arribat d'ultramar, i podem observar la seva influència a diversos gèneres, com és el cas del tango i la guajira (palos del cante jondo). Dins d'aquest camp, voldríem fer esment d'una recreació de l'havanera Tu, de Eduardo Sanchez de Fuentes, interpretada per La Niña de La Puebla: "Canto a Cuba".

Ara voldria parlar d'una altra variant o transmutació de l'havanera, inclosa com a peça fonamental als famosos Carnavales de Cádiz, amb reconeguda influència dels carnivals de L'Havana. El ritme de l'havanera, molt accelerat, es recrea com a tango de carnaval ó tanguillo de Cádiz, i és un dels tres gèneres que fan servir les agrupacions musicals anomenades Coros. D'altres agrupacions, com és el cas de les chirigotas, no utilitzen aquest gènere; ambues agrupacions es fonamenten en el caràcter marcadament irònic dels seus texts, que any rera any es fixen en els personatges de la vida pública i social del país.

El tango de carnaval més antic que hem pogut trobar, data de 1905: "Los Anticuarios".

Canàries

I ja com a darrer exemple, ens trasllem a les illes CANARIES, que des de sempre ha mantingut amb Cuba una relació especialment entranyable. És un camp pendent d'estudi, però el seu interès per aquest gènere és evident.

Ens agradaria finalitzar aquest viatge tot parlant d'una peça peculiar, en la que s'agermanen els ritmes de l'havanera i del son cubà. Està interpretada pel grup Mestisay, amb la col·laboració del cantant Carlos Cano, en una melodia creada per Olga Cerpa. Cal fer esment tant de l'acurada interpretació vocal com de la fina cobertura instrumental: "Habanera embrujada".

Donem per acabat aquest recorregut seguint el vol de la gavina, que ens ha permès apropar-nos a l'entrançable món de l'havanera, i ens ha descobert la sorprenent capacitat d'adaptació d'aquest gènere a diferents paisatges i cultures. Esperem haver despertat el vostre interès i la vostra estima per aquesta manifestació musical que forma part de la nostra Cultura Popular i que agermana als pobles d'ambdós costats de l'Atlàntic.

Molt agraït per la seva atenció i per la seva paciència.

Càstor Pérez Diz